

185.) Թափալ Վանանդեցի (Եղեշէ 90. Գարպ. 210.) Թափիկ, եպիսկոպոս Բասենոյ. (Եղեշէ 22, 139. Գարպ. 125.) Հայերէն ինի և ձեռաց ներքսկողմն, ոտքին ներքանը, եւ ընդ-հանրապէս՝ ոտք (անասնոց). Թափալ և Թափանաս-նոց. ուստի Թափիկ նուազական իկ մասնկաւ կազմուած և Թափէն:

Թափիկ. (յիշուած է միայն սեռական՝ Թափիկ.) Բագրատունի մը (Թովմ. Արծրունի, տպ. Պետրք. 1887, էջ 109.) Հայր Արզումանի (անդ, 309.) որդի խեղճնկայ, Հայր Թադէտի (անդ, 310—311.) որդի Թադէտի, Հայր Արզումանի (անդ, 311.) Հայրերէն ինի բառէն եւ իկ նուազականէն կազմուած:

Ինի-իկ. (Ստեփանոս Օրպէլեան, տպ. Գարիգ 1859, Բ, 61. Թովմ. Պիշ. 79) իրեւ-փաղաքական մականուն Սիւնեոյն Վասակայ. Ին-ին բառէն եւ իկ մասնկէն կազմուած:

(Միւնցեւել Էւ անգլ.)

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՆՈՐՈԳԱՅԵԱՆ ԱՂԱՅԻՐԷ Մ. ԽՈՐԵՆՈՒԹԻՈՑ

Յաջորդ հատուածիկ մատնախօսական քննութիւն մըն է Գարիգէր հայագիտին «Հանդիսի», մէջ հրատարակած նետազօտութեանց, որ լոյս տեսած է Moscow Обозрение (Նովոճ Օբոզրեննէ) Թերթին մէջ (Թիֆլիս 29 Մարտի, 1894. Թիւ 3552.) Գորիշն է Հազարեան մեմորանի վրացերէնի ուսուցչապետը: ԽՄՐ.:

Հասնօթ Հայագէտ պրոֆ. Գարիգի աւելեւեան լեզուաց դպրոցի, Կարիւր, վերջերս գրեցի մը հրատարակեց որ նուիրած է Հայոց պատմութեան «Հօր», Մովսէս խորենացւոյն, Միշեւ. հիմայ այնպէս կը կարծուէր, — Թէեւ այս կարծեաց գէմ են ի վաղուց անտի Գուտշմիտ եւ իր նախորդներն, — Թէ Մովս. խորենացի Ե, Գարու պատմագիր է, Կարիւրի քննութիւններն որ ապուած են Վիեննական հայ ամսագրի «Հանդիսի» մէջ, կը գրաւեն խորենացւոյն վերագրուած պատմութեան վերջնական յորինման ժամանակը սահմանալու խնդիրը: Հանգուցեալ Պատկանեան՝ խորենացւոյն ընծայուած աշխարհագրութիւնը տարաւ միշեւ. Է, Գարու իսկ Կարիւր աւելի յառաջ կ'երթայ եւ Հայոց պատմութեան «Հօր», աշխատութեան մէջ մտած աղբիւրներու հիման վրայ՝ այն պատմութեան յօրինումը կը մղէ միշեւ. Է, Գարու վերջը կամ Է.ի սկիզբը: Այս կարծեաց իրեւ ապացոյց կը ծառայէ այն մտա-

ծութիւնը Թէ Մ. խորենացի օգտուած է Սոկրատայ եկեղ. պատմութեան հայերէն թարգմանութենէն, որ եղած է Է. Գարու երկրորդ կիսուն: — Կարիւր՝ ի մէջ այլոց, Սոկրատէն փոխառեալ կը համարի խորենացւոյ այն գլուխն, ուր կը պատմուի Ս. Դուռնի քարոզութիւնն ի Վաստան: Սակայն՝ այս գլխոյ մէջ յիշուած յատուկ անունները (Արմաշ, Դուռնի, Միհրան) մտածել կու տան Թէ կար ուրիշ աղբիւր մը, ուր յիշուած էին այն անունները. այլապէս անհնար կը լինէր բացատրել խորենացւոյ գլխին մէջ ասոնց յիշատակութիւնը, երբ բացատրել են այն անունները Սոկրատայ, Սողոմոնի ու Թէոդորիտէի քով: Այս մասին Կարիւր՝ խորենացւոյ աղբիւրը չի յիշատակեր, բայց հանգուցեալ Բակրաձէ պապիսի աղբիւր կը համարի Վրաց պատմութիւնը: Այժմ, երբ գտնուած է «Վրաստանի Գարձը», յիշատակարանն, որու յօրինումը կը վերաբերի Է. Գարու, անհաւանական չ'երեւար վրացի պատմագիրն ենթադրութիւնը, եթէ ընդ ամին ի նկատ առնուի, որ քանի մի հայագէտներ խորենացւոյ պատմութիւնը կ'իջեցնեն ոչ միայն միշեւ. Է. այլ նոյն իսկ միշեւ. Թ. Գարու:

Թրգմ. Գ. Տիւրքան:

Ա. Խ—Ա:

ՊԱՏԵՄԱԿԱՆ

ԿԱՆԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՂԱԿԱՆ ԿԱՌԱՂԱԿԱՆ ՀԱՅՏԵՐԸ

Գ.

Ինչպէս յայտնի է՝ այս օրս Վրացի կաթողիկոսայ գլխաւոր ապաստանարանն եւ հոգեւոր ու մտաւոր կենդրոնն է Կ. Պոլսի Ֆերի-գիւղին վանքը, որուն հիմնադիրն եղած է Տէր Պետրոս Վ. Խարխաւարեան*, 1849 թուականին:

*Յմարագործեան յատուկ տեղեկութեանց նամատ կ'անցընեն յաջորդը:

Յիշեալ անձին ազգանունն երեք կերպ կը գտնենք գրած. — 1. Իւր յատուկ ծննդագիր հայերէն ստորագրութիւնը՝ «Ի ունամեմ» «Հ. Պետրոս Վ. Խարի շարի Վ ընդ. Միհրան Կարապետ Կարապետ վրացի ծնունդ. «P. Pierre Carislaranti, Sup. général et Fondateur de la Congrég. Géorgienne», — 3. Հատուածագրին տուածն՝ հայածու (անընդունակութիւն) Տէր Պետրոս Խարխաւարեան:

Այս կրօնի հիմնադիրն իրեն հայածու Վարդապետ կը խօսէր համարձակ եւ կը գրէր հայերէն. գրասար հայերէնէ կ'ընթաց լեզու գրեցր կը թարգմանէր իւր կրօնաւորացն համար, որոնցմէ ոմանք իրեն

Այս քահանայն՝ Շահադուլի Պօղոս վարդապետին աշակերտ եւ հայ-կաթողիկէսայ արարողութեամբ ձեռնադրուած 1843ին՝ ծխական քահանայ էր Ախալքալսի, եւ երբեմն յայտ Կիւլէր նաեւ Տփղիսի հայ-կաթողիկէսայ Ժողովուրդեան: Հայրն իսթրաքարեան՝ նոյն վրացի միտքն ու հոգին ունէր՝ ինչ որ ունին իրեն նման շատերն այժմեան իր կրօնակիցներէն: Իւր հիմնած եւ հաստատած ֆէրի-գիւղի յիշեալ վանքն կը պատրաստուին վրացի կաթողիկէսայ քահանայացուներ: Այնտեղ ուսած եւ ըստ լատինական ծիսի ձեռնադրուած քահանաներէն ոմանք դարձան Կաւկասիա, եւ կ'ատէի թէ այստեղ ջերմ պաշտպան հանգիստացան վրացութեան եւ լատինական ծիսի, որով աշխատեցան հայ-կաթողիկէսայ եկեղեցիները վրաց սեպհականել, եւ այնտեղ լատին ծիսի հետ վրացերէն լեզուն մոճանել: Բոլոր ծագեցաւ այս երկուստեան պառակտումն եւ խռովութիւնը վրացահայ եւ բուն հայ-կաթողիկէսայ մէջ, որոնք՝ այս վերջինները՝ մեծ եռանդով կը պաշտպանէին իրենց ազգային ծէսն եւ լեզուն՝ իրենցմէ աւելի զօրեղ հակառակորդներն դէմ: Երկուստեան կաթողիկէսները հետզհետէ աւելի ընդ-արձակ շրջան առնելուն՝ Սարաթովի լատին եպիսկոպոսն եւ ազաւ ուսու կառավարութիւնը հարկ տեսան խնդիրը հիմնովին քննելու: Հնչու-թեան արդիւնքն այն եղաւ՝ որ կատարելապէս ձանձուեցաւ հայ-կաթողիկէսայ իրաւունքն՝ ընդ-

դէմ՝ վրացացածներու: Եւ նորամուտ լատին վրացութեան տարածման առաջն առնուեցաւ: Ամենէն աւելի հետաքրքրականն այն է, որ այժմեան իրենք զիրենք վրացի-կաթողիկէսայ անուանողներուն նախնիքը թէ եւ կաթողիկէսայ՝ առանձին հոգեւոր վարչութիւն չունենալով՝ ենթարկուած էին ուղղակի չէմ. եկեղեցւոյն որոշած առաջնորդներուն, որոնք ժամանակ ժամանակ այցելութեամբ իրենց տարեկան տուրքը կը հաւաքէին: Բուն վրացի (այսինքն հայ ազգութեան չվերաբերող) կաթողիկէսայ անշուշտ ենթարկուած չէին հայ եկեղեցակա-նութեան:

Յայտարարեալ վաճառական ձեռագիրներ կան ի հաստատութիւն մեր ասածին: Վ. Ստպէս՝ 1790ին Երուսաղէմի նուիրակ Թեոդորոս արքեպիսկոպոսի կողմանէ Ախալքալս ուղարկուած մի ոմն Սահակ քահանայ՝ հետեւեալ ընկալագիրն է թողած Ախալքալս կաթողիկէսայ Հայոց:

«Զօրութիւն դրոյս այս է, որ հրամանաւ թեոդորոս արքեպիսկոպոսին եւ մեծի նուիրակին սրբայ երուսաղէմին եւ գիտութեանք եկեղեցիէնց մահտեի յայտը աղային կացուցայ փոխանուրակ Աղբաւ թեմին, որ եւ ի Աղբաւ բնակեալ Կոնիէ Լաթիէ՝ Լու Նախիւրց Լաթիւնց օգլթաթիւն զնուիրական զօրքմութիւն՝ առի, զինի ստեփան վարդապետին, փոխանորդին Գեղբայ, . . . սաղ ստակ, որի կտը կանն ծե. զօրքմ եւ ավի զայս զափս (շաճ ընկալագիր) ի հաստատութիւն զինի եկեղեց եւ տեսողաց հաճող լինել աղբաւմ. դրեցաւ ի ռ. մ. Լ. Թ. ի փեարվարի ժը. իմով ձեռամբ նուաստ տեր Սահակ,»

Միեւնոյն տուրքերուն վերաբերեալ կայ նաեւ ուրիշ ձեռագիր մ'ալ հետեւեալ բովանդակութեամբ:

«Թաւանին մերայ ի ռ. մ. խ. գ. ամսին մարտ ի. Զօրութիւն դրոյս այս է, որ եւ միջաւման գեւորդ վարդապետ շնորհի տեսան եւ առաջնորդ եւ տեսուչ Կաթմիր վանք կոչեցեալ սուրբ աստուածնիցն եւ համայն թեմին եւ վիճակի նորին, արքունական բարձր հրամանով, Թաւաւորին եւ սրբազան պատրիարքին տեսան զարգարայ արքեպիսկոպոսին օրհնութեան նամակաւ վերագրեալ

պէս հայտած էին, ոմանք ալ յունածէս, եւ ոմանք լատինածէս, ինչպէս մինչեւ ցայսօր: Երուսական ժամատացութիւն կը կատարին միաբան՝ վրացերէն լեզուաւ, որ հասարակութեան ալ լեզուն է: Վերջին ժամանակներս շատցաւ իրենց մէջ լատինածէսներուն թիւը, վասն զի կը մտածէին թէ անով եւրոպական զօրութիւն եւ մեծագոյն ազնոցութիւն կը ստանան իրենց ազգայնոց մէջ: Բայց կը լսենք դարձեալ թէ մէկ մասն Հռոմայ Գահէն հրաման ունին թէ հայերն եւ թէ լատին ծիսի պատարագելու: Բանի մը տարի յաւով եկեղեցոյ մը մեծագոյն շինութեան ծնոց զարկն՝ այնպիսի ծնով ու բաժամմարք՝ որ երեք ծիսից ալ զատ զատ կարծեայ ծառայել:

Այս Միաբանութեան ֆէրի-գիւղի աշխատատեղ միաբաններն իրենց զազմադիմ գործունէութեան մէջ տալարան մ'ալ ունին՝ հիմնադրել հաստատութիւն, որմէ բաւական թուով վրացերէն զօրքն հրատարակուած են:

Հիմնադիրն Հ. Գեորգիս Վ. վախճանեցաւ յամի 1890, հոկտեմբ. 9, (նոր տ.) 75 տարուա հասակին մէջ, իւր ընդհանրական մեծադրութեան 30րդ տարին:

Միաբանութեան հիմնադրութեան ատեն հիմնադիրը եւ զառմար Հ. Գեորգիս հայ-կաթողիկէսայ նախագահին իրաւաստութեան ներքին հաստատած իւր հասարակականը. երբ այն ներդիրն զատ ժամանակին պարագայից ընդունելի չեղաւ, այն ատեն նմաբկեցաւ լատին նուիրակին իրաւաստութեան:

ԵՍԻԱ:

¹ Տես «Մշակ», 1888, Թիւ. 29. Բերքերեան Հ. գեորգիս յօդուածը «Թիֆլիսի հայ Կոնֆիսիէնց»: Այն հայ-կաթողիկէսայ երեսփոխարէն թէ այս եւ թէ յարակից փոս յօդուածներին, որոնք նոյնպէս «Մշակ», մէջ են լցուած, մեծապէս օգտուած ենք փնէլս պատմիչ:

² Այսինքն՝ զնուէրս ողորմութեան, կամ՝ զողորմութիւնն նուիրաց: ԵՍԻԱ:

Թուով մարտի 1ին 'ի վիճակն իմ՝ Արքեպիսկոպոս քա-
թողիկ հայ ժողովրդեան պողոթն ժը. ամայ անկեալն
հետապա տեսի եւ առի տէր օհաննէսին իւրեանց
աւագ քահանայ, տէր գրիգորին եւ խօշայ Թո-
հաննէսին եւ պարոն Աստուծոն եւ միւս իրեցիկու-
խան քուրճի պաշտ պարոն օհաննէսին, եւ մա-
մատարի պարոն յեսային նաեւ այս քահանայայի
եւ իշխանաց ինդրանօք, վերադեալ թւափն,
անցելոյն պայմանաւորեցանք պողի հատուցոնեն
յամէ յամ, մարտ ամայ մէջ Կ. զարուշ. Արքեպիսկոպոս,
իւշիտայ, վաշէ, արալ, ուտե եւ ապաթուման
եւ ետա զայս զարդ իմով ձեռաւոր, եւ տեսողաց,
եւ լսողաց հաճայ եղելի ամէն ր

Պ.

Իրերն այս վիճակի մէջ էին՝ երբ 1877—
78ի ոռւս-տաճկական պատերազմը՝ կաւկա-
սիոյ կցեց երկու մեծ նահանգ եւս՝ Կարս եւ
Բաթում, ուր 7000էն աւելի հայ-կաթողի-
կեայ բնակիչ կար, (այսմ 10.000 մօտաւորա-
պէս՝ Տաճկաստանէն եկած նոր գաղթականնե-
րու շնորհիւ.) եւ ունէին սեպհական թեմ՝
թեմական եպիսկոպոս, որ կը նստէր յԱրգուին։
Պատմական յիշատակագիրներ կը վկայեն, որ
Արգուիւնոյ գաւառին մէջ կաթողիկեայ Հայերն
արդէն իսկ 400 տարի յառաջ ունէին իրենց
սեպհական եկեղեցիներն եւ քահանաները։
Այս գաւառին Մամանլիս գիւղը զեռ. այսմ
ունի 15 տուն հայ-կաթողիկեայք, որոնք հաւա-
նական է թէ յառաջ շատ աւելի են եղած,
(մի մասը տաճկացած է.) որոնք իրենց փոքրիկ
եկեղեցւոյն շինութեան հրամանագիրն ունին՝
մօտ 400 տարւոյ ժամանակին տաճկական իշ-
խանութենէն արուած։ Այս հրամանագրին մէջ
հետաքրքրական է այն մասն՝ որով բացատրուած
է կաթողիկեայ Հայոց զանազանութիւնն իրենց
միւս ազգակիցներէն. Այնտեղ առւած է.

پر هيزده بالوق بيان ارمنيله
كسيه انشا سنه وصحت و بر امشدر

այսինքն, «Եկեղեցի կառուցանելու հրաման
կը տրուի այն Հայերուն՝ որոնք պահճի օրը
ձուկ կ'ուտեն»։ Այս եկեղեցին այսմ քան-
դուած է, եւ փոխարեն ուրիշ փոքրիկ մա-
տուռ կայ կառուցուած։ Կաթողիկեայ Հայոց
մեծ բազմութիւն կը բնակէր ի սկզբանէ հե-
տէ Արգուին քաղաքն՝ ինչպէս մինչեւ ցարդ,
ուր այսմ կայ 4000 հոգի կաթողիկեայ-հայ

եւ ունին 4 եկեղեցի։ Այս եկեղեցիներէն մէկը,
Կորձուլ թաղնը, ունի մագաղաթի վրայ վրա-
ցերէն գրուած յիշատակարան, որ կը կրէ
փրկչական 1501 թուականը, որով կ'որոշուին
նոյն եկեղեցւոյ գետնին սահմանները։ Արգուիւնոյ
եպիսկոպոսարանի գրատունն ուրիշ մագաղա-
թեայ հրամանագիր մ'ալ ունի Տաճկաց 1120
(մեր 1703) տարւոյն արուած, որով հրաման
կ'ենէր կաթողիկեայ Հայոց նոր եկեղեցի մ'ալ
շինելու՝ քաղաքին կենդրոնը։ Նոյն գրատան մէջ
կը պահուի նաեւ լատիններէն կոնդակ մը Էռոս-
մայ Պիոս Զ. քահանայապետէն շնորհուած։
Ասոնցմէ զատ՝ նոյն եկեղեցիներն ունին զանա-
զան կառածական լղթեր, որոնք 400 տարւո-
ւան հնութեան կնիք կը կրեն։ Այս ամէնը
կ'ապացուցանէ թէ որչափ հին է Արգուիւնոյ
մէջ հայ-կաթողիկեայք բնակութիւնը։ Մինչեւ
սեպհական թեմական եպիսկոպոս ունենալը՝ Ար-
գուիւնոյ եւ շրջակայից կաթողիկեայ Հայք իրենց
հոգեւոր կարգադրութիւնները կ'ընդունէին
Ախալցխայի Առաջնորդէն, որ աս ալ Կ. Պոլսի
լատին առաքելական փոխանորդին (vicar)
հետ յարաբերութեան մէջ էր։ —
Ախալցխայի այս Առաջնորդները կամ անձամբ
կու գային երբեմն եւ կամ իրենց կողմանէ
յատուկ այցելուներ կ'ուղարկէին յԱրգուին։
Այսպէս անցեալ դարուն կը յիշուի մի ոմն
Տէր ֆերդըն Արդապետ, որ եկած է Արգուին,
եւ զանազան հոգեւոր բարեկարգութիւններ կա-
տարելով՝ այն առթիւ հետեւեալ կանոնագիրն
է թողած։

«Հարկաւոր կարգադրութիւնք վստե բարե-
պէս եւ քրիստոնէաբար կենցաղափարելոյ յաղագս
ուղղափառաց երկրին եւ գաւառին Արքեպիսկոպոս

«Կամեով սրտի փափագանօք յառաջացու-
ցանել զհաւատացեալս քրիստոսի 'ի ճանապարհին
փրկութեան հաստատեցուք պահել Նախ
զերկու հրամանս օրդի թողոյն, որը երկու զանա-
զան կնիքակաւ հրամայեն պահել 'ի Հայոց ազգի
ուղղափառաց, այսինքն թէ ամօք տերունականք՝
ծննդեան քրիստոսի Դեկտ. Ի. Ե. Ին, թշխառու-
թիւն Յունը. 1ին. տեառանդդ. յառաջ փետր.
Բ. Ին. Աւետումն Ս. կուսի Մարտ. Ի. Ե. Ին եւ
ծնունդ Յոհ. Մկրտչի Յունիսի Ի. Գ. Ին, Երկրորդ
զալ ամենայն լուր ձեռի Հայոց

«Այս բաներս եւ հրամաններս պահպանե-
լորհնեալ լինիյն յԱտուծոյ եւ 'ի Ս. եկեղեցւոյ,
մանաւանդ պատուողք եւ հնազանդողք քահա-
նայից՝ մանաւանդ տէր Մարտիրոսին, որ է աւագ
քահանայ. եւ իշխանաց՝ մանաւանդ պարոն սափա-

է Այս թեմիս վրայ փոքր ինչ ընդարձակ պիտի
խօսինք, վստե զի այս մասին՝ զեռ. ոչ մի հրատարակու-
թիւն կայ եղած։

րին, որ է երեսփոխան: Բայց զայն հրամանը չպահողները զմեծամեծ պատիժս կրեցին աստ 'ի յԱմենապայծառ Արհի. եպիսկոպոսէն Կարթա-գինոյ եւ պատրիարքական Վեպարէն Կ. Պօլսոյ, եւ 'ի հանդերձելուն յԱստուծոյ:

“Այս գիրս եւ անարժան. Բերութ վարդապետս հաւանութեամբ քահանայից եւ իշխանաց Արթւին գրեցի. եւ ընդ նոցա կնքեցի առ 'ի հաստատութիւն եւ պահպանութիւն վերոյգրեցւոյ, Եղեւ յամի Տեառն 1748 Նոյեմբ. 23ին.

Տէր Բերութ
Վեպ. Կանոնիկն

(Այստեղ քանի մի այլ կնիք քահանայից եւ 'իշխանացն)

Բերութ վարդապետէն վերջն Արդուին եկած է Նոյն ինքն “Ամենապայծառ Արհի, եպիսկոպոսն, ինչպէս յիշուած է վերեւ, եւ վերոյգրեալ կանոնագիրը կարգալով տուած է իր լիութիւն հաւանութիւնը՝ հետեւեալ մակագրով:

“Ես Պօղոս Արհի. եպիսկոպոս մեծաւոր Ախալցխայի եւ բոլոր թեմին նորա եկի այցելու յԱրդուին տեփ զայս թուղթս, հաւանեցայ եւ հաստատեցի: Եամի 1769 յունիս 12:

Այս մակագրութեան տակ գրուած է եպիսկոպոսին կնիքը՝ “Պօղոս Արհի” բառերով, եւ ասոնց տակն եպիսկոպոսական գաւազան կայ փորագրուած:

Այսպիսի կանոնագիր մ'ալ գրած է Արդուլնոյ համար Պօղ. Վ. Զահլուլեան 1815 Սեպտ. ամսոյ մէջ, հաւանութեամբ քահանայից եւ ժողովրդեան, եւ ստորագրած է՝

“Ես” Պօղոս Վ. Զահլուլեան Վեպար Սամցխէի (Ախալցխայի) հաստատեցի 'ի Տէր զամենայն վերոյգրեալսն:

Այս ժամանակներուս սկիզբները հայկաթողիկեայ քահանայք իրենց ձեռնագրութիւնը կ'ընդունէին Ախալցխայի առաջնորդէն, եւ ապա Մերութին հայկաթողիկեայ եպիսկոպոսէն, որ լիբանանու նախկին կաթողիկոսարանին կ'ենթարկուի:

Իրաց այս վիճակը վերջ գտաւ 1829ին ռուս-առաքական պատերազմով, որով Ախալցխա անցաւ Ռուսաց, եւ Զահլուլեան վարդապետն Արդուլնոյ վիճակը կորսնցուց. բայց գտաւ ամբողջ Անդրկաւկասն իւր հովուական իշխանութեան ներքեւ: Նոյն ժամանակ որոշ բարեփոխութիւն մտաւ կաթողիկեայ Հայոց ընդհանուր հոգեւորական վարչութեան մէջ: Կ.

Պղին 1830ին ասոնց առանձին նախագահական աթոռ եւ միանգամայն քաղաքական Պատրիարքութիւն հաստատուելով՝ Տաճկաստանի մէջ իրենց եկեղեցական գործերն այնուհետեւ իւրեւ որոշակի պաշտօնական մարմնէ բղխած՝ սկսան կանոնաւոր ընթացք առնել: Արդուին իւր հոծ կաթողիկեայ Հայերովը ճանաչուեցաւ կարեւոր կենդանի, եւ իրաւունք ստացաւ առանձին վարչութիւն ունենալու, որ ուղղակի Կ. Պոլսէն կախում ունէր: Վիճակն առ ժամանակ մի կառավարուեցաւ եպիսկոպոսական փոխանորդներով: Առաջին փոխանորդն եղած է Արտանշեցի Պօղոս Վ. Գազանձեան, երկրորդը՝ Գերապ. ՅՏ. Վ. Սէլվեան՝ 1836ին, որ յետոյ Կարնոյ եպիսկոպոս եւ Կ. Պոլսի Պատրիարք եղաւ: Երրորդը՝ Տիմոթէոս Վ. Սատառձեան. չորրորդը՝ Յովսէփ Վ. Օթձեան 1846ին՝ առժամանակեայ ընկեր ունենալով իրեն զՅովսէփ Վ. Առաքելեան, որ ապա Տրապիզոնի եւ յետուստ Անիլիւայի եպիսկոպոս կարգեցաւ: 1848ին խորըրջիցի Պոնտոս Վ. Քիթապարզեան էր փոխանորդ, որուն պաշտօնավարութիւնը նոյնպէս կարճ է, եւ իրեն յաջորդած է Զատիկեան վարդապետ վերջին փոխանորդն:

1850ին Կ. Պոլսոյ նախագահութեան առաջարկութեամբ՝ Հովմ. Գ եպիսկոպոսական աթոռ կը հաստատէր Տաճկաստանի մէջ կաթողիկեայ Հայոց համար: Այս աթոռներէն մէկն ալ Արդուինն էր, որ այնուհետեւ իւրեւ առանձին թեմական իշխանութիւն՝ իւր իրաւասութիւնը կը ստարածէր ամբողջ Կարսի եւ Բաթումի նահանգներուն վրայ: Առաջին եպիսկոպոսն եղաւ՝ նախկին փոխանորդ Տիմոթէ. Վ. Սատառձեան, որ դեռ աթոռատեղին չհասած՝ իր մահանցացուն կնքեց ի Կ. Պղին: Երրորդ ստրին մերձակայ Տրապիզոնի թեմին եպիսկոպոսն էր Գեր. Յովմ. Վ. Առաքելեան, որ Արդուլնոյ թեմը կը կառավարէր՝ մերթ ընդ մերթ այցելութիւններով: Այսպէս սեւեց մինչեւ 1859. այս թովին օծուեցաւ Արդուլնոյ համար Գերապ. Անտոն Վ. Հալաձեան, որ նոյնպէս երկուր ժամանակ բացակայ գտնուեցաւ իր թեմէն, եւ վերջապէս հիւանդութեան եւ աչաց տկարութեան պատճառով հրաժարեցաւ իր առաջնորդական պաշտօնէն, եւ 1884ին մտաւ յաւիտենական հանգստարանը: Գեր. Հալաձեանի հրաժարելովը՝ Արդուլնոյ թեմը դարձեալ այրի կը մնար. ուստի Կ. Պոլսոյ Գերբըր. Կաթողիկոսին կարգադրութեամբը տրապիզոնցի Տէր

Պօղոս Վ. Խանրեգեան 1877ին հասաւ յԱրգուին՝ ժողովրդական թուակրօնութեամբ նոր եպիսկոպոսի մ'ընտրութիւն կատարելու։ Խանրեգեան Վ. կատարեց իրեն տրուած, յանձնարարութիւն, եւ ընտրելեաց թուակթղթերը ներկայացուց իսթոնդիոսին։ Չայնից մեծամասնութիւն ունեցած էր՝ տեղացի քահանայներէն՝ Յովհ. Վ. Զաքարեան։ Իսթոնդիոսն այս ընտրութիւնը ներկայացուց Հռոմայ, որ նոյնը հաստատեց։ Բայց այս միջոցին ծանրակշիռ փոփոխութիւն տեղի կ'ունենար Արգուընց քաղաքական կենցաղը մէջ։ 1878ի Բերլինի դաշնագրութեամբ՝ Արգուին՝ Բաթումի եւ Կարսի հետ միասին կը տրուէր Ռուսաստանի՝ կցուելով Կաւկասիոյ։ Ըստ սոցորական կարգին՝ նորընտիր եպիսկոպոսացուն պէտք էր դիմել ի Կ. Պոլիս՝ այնտեղ իսթոնդիոսէն օժտու ընդունելու համար։ Սակայն աշխարհագրական սահմանի բաժանման եւ նոր տէրութեան օրէնքներուն համեմատ՝ այս կարգը չէր կրնար պահուիլ։ Միւս կողմանէ թէ իսթոնդիոսն եւ թէ Հռոմ՝ անհրաժեշտ կը համարէին Արգուընց նոր թեմին պահպանութիւնը։ Այս հայեացքով առաջնորդուած՝ պատշոճաւոր արտօնութիւն տրուեցաւ մերձակայ Կարսի թեմի եպիսկոպոսին՝ Գեոր. Ստեփանոսի Միւլքիսեգեկեան՝ գալ յԱրգուին եւ այնտեղ Չ վարդապետի ընթերցականութեամբ զԶաքարեան եպիսկոպոս օծել։ Ըստ այսմ Գեոր. Միւլքիսեգեկեան՝ 1878ին ձմեռը՝ Կարսէն եկաւ Կարս, ուր օծեց տեղական հայ-կաթողիկէայ եկեղեցին յանուն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի, եւ ապա շտապաւ հասաւ յԱրգուին, ուր հանդիսաւոր կերպով օծեց զԻշխայ Զաքարեան վարդապետին՝ թեմական եպիսկոպոս Արգուընց։ Օժանձե վերջը՝ երկու եպիսկոպոսները գնացին Բաթում, եւ ներկայացան Ղահանգապետին, որ պարտականաշաճ յարգական ընդունելութիւն արաւ իրենց։ Այս տեսակցութեամբ թէ նահանգապետն եւ թէ գաւառական վարչութիւնները պաշտօնական յարաբերութեան մէջ մտան Գեոր. Զաքարեան եպիսկոպոսին հետ։ Սակայն կենդանական բարձրագոյն կառավարութիւնը պէտք էր որ որոշ օրէնք հանէր՝ Արգուընց թեմի եպիսկոպոսութեան մասին, որպէս զի ըստ այնմ կարենար թեմը կառավարուիլ։ Եւ այս օրէնքը կ'ուշանար։ Այն ժամանակ Կաւկասիա կը կառավարուէր Փոխարքայի իշխանութեամբ։ Եւ Գեոր. Զաքարեան եպիսկոպոսն՝ երկու անգամ նախ Բաթում եւ ապա Արտասան մասնակի տեսակցութիւն ունենալէն

ետեւ՝ Փոխարքայ Մեծ իշխանն Միխայէլ Նիկոլայեւիչ ինքը հրաւիրեց ի Տփլիս՝ 1880 Նոյեմբերին։ Փոխարքայն երկու անգամ ունկնդրութիւն շնորհեց Գ. Զաքարեան եպիսկոպոսին, եւ այնտեղ յայտնեց իրեն, որ հաւանական է թէ ինք նշանակուի Առաջնորդ բովանդակ Կաւկասիոյ հայ-կաթողիկէայց՝ անկասկա Սարգսիմովի թեմէն, եւ կանխեց մինչեւ անգամ իւր բարեմաղթութիւնները։ Փոխարքային այս յուսատու խօսակցութենէն վերջը՝ Գեոր. Զաքարեան դարձաւ յԱրգուին, ուր ընկալաւ փոխարքային կողմանէ 1500 ռուբլի ճանապարհի ծախք։ Այս ամէն հանգամանաց շնորհիւ հետզհետէ կ'աւելեար հաւանականութիւն՝ թէ վերջապէս Կաւկասիոյ կաթողիկէայ չափը կ'ունենան յատուկ ազգային եպիսկոպոս։ Մինչեւ անգամ հարցումներ ալ կ'ուղղուէին Զաքարեանին՝ թէ ինք ո՞ր յարմար կը տեսնէ իր ամբողջ հաստատել, Տփլիս կամ Ախալցխա թէ դարձեալ Արգուին։ 1882ին Կաւկասեան Փոխարքայութիւնը ջնջուելով Մեծ իշխանը կը հեռանար Պետրոպոլս. եւ երբ Տփլիսէն Բաթում հասաւ, ուղեց վերջին անգամ տեսնել հայ-կաթողիկէայ եպիսկոպոսին։ Գեոր. Զաքարեան, որ այն միջոցին Արտասան կը գտնուէր թեմական գործերէն, աճապարեց Բաթում դիմել, եւ այնտեղ նոր տեսակցութիւն մ'ալ ունեցաւ, որ սակայն աւելի ընտանեկան կերպարանք ունէր քան պաշտօնական։ Մեծ իշխանը ներկայացնելով իւր անդրադիմի որդին զՄիքայէլ Միխայելիչ, ինդրեց Զաքարեան եպիսկոպոսին օրհնութիւնը նորա վրայ, եւ հայազգի եպիսկոպոսը բնակաւորաբար չզանդաղեցաւ կատարել այս ինքնաբեր ինդիքը։

1883ի Ապրիլ 23ին հրատարակուեցաւ կայսերական նոր դրութիւնը Կաւկասիոյ կառավարութեան մասին, որ փոխանակ փոխարքայի կը հաստատէր Կառավարչապետ քաղաքային մասին, եւ Կաւկասի գտնազան պետական հիմարկութիւնները՝ փոխանակ փոխարքայէն կ'առնէր ունենալու՝ կ'ենթարկուէին իրենց վերաբերած Պաշտօնէութեանց։ Առաջին կառավարչապետը նշանակուեցաւ իշխան Գոնդուկով-Կորսակով։

Նոյն տարին կառավարչապետն իւր պաշտօնական շրջագայութեան ժամանակ Արգուին հասնելուն՝ իւր հետեւորդներուն հետ պաշտօնապէս յայց ելաւ Գեոր. Զաքարեանին, որ իսկողն փոխադարձ այցելութիւն տուաւ, եւ ապա երկրորդ օրը հրաւիրուեցաւ իշխանին

սեղանին: Սակայն այս ամենայն համակրական ջղջերն սպասուած արդիւնքը չունեցան, եւ Գեր. Զաքարեան չստացաւ ո՛չ Արդուընդ եւ ո՛չ Կաւկասիոյ Հայ-կաթողիկեայ Առաջնորդութիւնը: Ծառալի է մեզ յիշել, որ Ախալցխայի հոգեւոր կառավարութեան աւագ անդամն այս միջոցին եռանդուն կերպով կը գործէր, բայց ի քնաս Գեր. Զաքարեանի՝ այն գրութիւններովն որ կ'աղարկէր կառավարութեան եւ Սարաթովի լատին եպիսկոպոսին, որով մէկ կողմէն պողորուելով կառավարչական շրջաններուն եւ միւս կողմէն Տիրասպոլեան լատին լեւեմականին մոքերը, նաեւ ուրիշ կողմնակի հանգամանք զուգընթանալով՝ յառաջ եկաւ այն անակնկալ արդիւնքն՝ որով թէ Զաքարեանի եւ թէ մաւնաւաճի՝ ինչպէս Արդուընդ թեմին, նոյնպէս եւ ընդհանուր Կաւկասիոյ կաթողիկեայ Հայ ժողովրդեան յոյսն ի գերեւ ելաւ:

Զաքարեան եպիսկոպոս շատ բարձր ուսում չէր առած, սակայն ուներ մեծ փորձառութիւն եւ վարչական կարողութիւն, ժողովրդական մարդ էր եւ սիրող ազգային կրթութեան: Նորա իշխանութեան ժամանակ Բաթումի եւ Կարսի կաթողիկեայ Հայոց եկեղեցիքն ու դպրոցները յառաջացան համամատութեամբ իրենց նախկին վիճակին, եւ ինքն ընդհանրապէս կարող էր յաջող կերպով կառավարել իրեն յանձնուելու պաշտօնը: Հանգուցեալ եպիսկոպոսին անձնաւորութեան մասին ստորեւ յառաջ կը բերենք պաշտօնական գրութիւն մ'որ պատուաբեր է թէ իրեն եւ թէ մանաւանդ իւր թեմին ժողովրդեան:

(Հարւեալիք):

Գ. ՅԻՊՈԴԱՆ

ՀՈՒՆԻՍԻՆԻՍՏՈՅ ՄԱՐԿԱՐԿԱՆՈՒՄ (ԿԵՐԼՈ ՀԱՐԿԱՆՈՒՄ) Ի ԳԻՐ ԵՒ Ի ՊԱՏԿԱՐՈՒ

Հիշեալ Հայ Եւթոյոսի-նէն: — Հայոց ջերմեռանդութիւնն ու աստուածպաշտութիւնն առաջ եղած է: Հայազգին իր սղուն ամեն բանէ յառաջ աստուածպաշտութիւն կը սորվեցընէ: — Ազգայնոց ջերմեռանդութիւնը շատ յառաջացուցին հոգեւոր ընկերութիւնները: Հոս երեքին կանոնները կը զնեմ միայն, ըստ բնագրին, զորոնք Սահի. Ռոշթա, յօրինած ու տուած է, Հայաքաղաքին, ըստ ինքեց ժողովրդեան եւ բարեպաշտ կանոնց: Աս եղբայրութեանց մէջէն հիմակ միայն Սրբա-Հոյն Աննայինը մնացած է:

Ռ.

Նշեցաւ Սրբա-Հոյն Աննայի: Թամի Տեառն 1729, եւ Հայոց ուճհը. Ռ. լինի Ամսոյ. 15:

Յանուն Աստուծոյ: Ստեփաննոս Ստեփանեան Ռոշթայ Սրբազանի Աստուածաբանութեան Վարդապետ, Վիգարիոս եւ Բերեղովդոս Աղանիսլաօվու, աստուծո պյցարար Եկեղեցեաց Հայոց Դրանդիվանիոյ:

Ի Հայրապետութեան Սրբազան փափին Պենեպիդոսի Երեքաստաններորդի, յեպիսկոպոսութեան Դրանդիվանիոյ եւ Առաջնորդին մերոյ Տեառն Զօրկէր Գրիգորին, յՍրհիտաբոնութեան Հայոց Դրանդիվանիոյ եւ առաջին Բլէպանոսի Հայաքաղաքի Տեառն Մինասոյ Թուրանց: Ի Կայսերութեան անյաղթելի եւ Քրիստոսապաշտ Կայսերն Գարոնի վեցերորդին, Տեառն մերոյ. ի կուպերնագորութեան Ռոշթափառ Պարոն Զիկիմանտին Գորնիչնոյ. յեկեղեցականութեան Ազայ իաչիկին Յակոբչանց, եւ ի Պրիմովութեան Ազայ Սողամոնի Գոտէրին Հումպնոյ. սահմանեցաւ Եղբայրութիւնս:

Որովհետեւ եկեղեցական Հոգաբարձութեան պատկանի զփառըս Աստուծոյ, զպատիւ Սրբոց Նորին եւ զվայելութիւն Սուրբ Եկեղեցեացն յառաջարկել. ի մէջ այլոց հոգեւոր իրացն, որ զԱստուածային փառաբանութիւն եւ զՍրբոց բարեխօսութիւն վասն մեր, նաեւ զեկեղեցեաց պայծառութիւնն մեծապէս բարգաւաճեն, համաթովն եւ Աշխարհականաց յարգելի Եղբայրութիւնքն, որովք Սուրբ Եկեղեցին հարսն Քրիստոսի, իւր զանազան քառամանկօք վայելչացեալ, այնքան գեղեցկագոյն երեւի, որքան նոցին իսկ Եղբայրութեանցն հաստատեալ բարեկարգութեամբն, սրբազան հիմնողութեամբ Պատարագացն եւ հաւատարիմ զառավարութեամբն գեղազարդեալ պայծառանայ: Եւ զի գալով մեր այս ի տես սիրելի Ազգականացն եւ բարեկամաց մերոց, եւ ունելով առ այս եւս զյանձնարարութիւն յԱմենապատիւ կարգապետն տեղոյս, բարեպաշտուհիք եւ ի Քրիստոս սիրելի Տանիկնայքն նորաչին Հայաքաղաքի մեծ փափաքանօք խնդրեցին ի մէջ զի Եղբայրութիւնն ընդ անուանագրութեամբ Սրբա-Հոյն Աննայի Մօր Ամենօրհնեալ միշտ կուսին Մարիամու Աստուածածնին, զոր ի վաղուց հետեւ ունել փափաքելին, սահմանել եւ կանոնօք հաստատել յանձն առնուաք: Վասն որոյ մեր ի յանձնեցուցանել զյերմեռանդութիւն հաստատեցաւ ժողովրդեանս այսորիկ